

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'De sublieme historische ervaring' revisited

Bos, J.

Publication date

2008

Document Version

Final published version

Published in

Krisis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bos, J. (2008). 'De sublieme historische ervaring' revisited. *Krisis*, 9(3), 62-69.
<http://archive.krisis.eu/content/2008-3/2008-3-09-bos.pdf>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

JACQUES BOS

DE SUBLIEME HISTORISCHE ERVARING *REVISITED*

Krisis, 2008, Issue 3

www.krisis.eu

Met *Sublime historical experience* publiceerde Frank Ankersmit in 2005 een spraakmakend boek dat niet alleen de aandacht heeft getrokken van geschiedtheoretici, maar ook voor andere gebieden van de geesteswetenschappen relevant is. Ankersmits boek is een complexe en erudiete speurtocht naar een directe, onbemiddelde ervaring van het verleden. De 'gevangenis van de taal' is volgens Ankersmit de belangrijkste belemmering voor een rechtstreeks contact met het verleden. Dit standpunt brengt hem in conflict met opvattingen waarin het talige karakter van onze ervaringen centraal staat. Het narrativisme in de geschiedtheorie bijvoorbeeld stelt dat het beeld dat historici van het verleden geven een constructie is die niet gevormd wordt door het verleden zelf maar door de talige of literaire middelen die de historicus ter beschikking staan. In de moderne filosofie is nauwelijks ruimte voor een niet-talige ervaring vanwege de dominantie van het denkbeeld dat de taal de mogelijkhedenvoorwaarde vormt voor onze ervaring van de werkelijkheid. Zelfs filosofen die dit 'linguïstisch transcendentalisme' op het eerste gezicht lijken te bestrijden, zoals Rorty en Gadamer, ontkomen in de ogen van Ankersmit uiteindelijk niet aan de wurggreep van dit perspectief.

In Huizinga's 'historische sensatie' en in de esthetische ervaring ziet hij aanknopingspunten voor een theorie van de ervaring waarin deze losgemaakt is van talige kaders en uiteindelijk ook van de dichotomie tussen subject en object. Huizinga verstaat onder een 'historische sensatie' een

'extatisch' moment, waarin de historicus het verleden rechtstreeks ervaart en zich los weet te maken van de gebruikelijke contextualisering van de geschiedwetenschap. Meestal wordt een dergelijke historische ervaring opgeroepen door objecten uit het verleden die als relatief oninteressant gelden en daardoor nog niet belast zijn met een dikke laag interpretaties. Een ander soort historische ervaring is de sublieme historische ervaring, die voortkomt uit het gevoel dat de wereld door ons eigen toedoen fundamenteel is veranderd. De sublieme historische ervaring is de traumatische ervaring dat het verleden zich heeft losgemaakt van het heden en daarmee onherstelbaar verloren is gegaan. In deze 'sublieme dissociatie van het verleden', die hij bijvoorbeeld constateert bij historici in de periode volgend op de Franse Revolutie, liggen volgens Ankersmit de wortels van ons moderne historische besef.

Vorig jaar verscheen een Nederlandse editie van *Sublime historical experience* (Ankersmit 2007) die op belangrijke punten verschilt van de oorspronkelijke Engelstalige uitgave. Daarin ligt een aanleiding om na mijn eerdere bespreking in *Krisis* (Bos 2006) een tweede maal een blik op de sublieme historische ervaring te werpen. In de veranderingen die Ankersmit in de Nederlandse editie van zijn boek heeft aangebracht ligt in mijn ogen een heroriëntering van zijn opvattingen besloten. Deze heroriëntering vertoont verwantschap met bepaalde punten van kritiek die verschillende recensenten naar aanleiding van de Engelstalige versie van Ankersmits boek naar voren hebben gebracht. Ik zal me daarom, voorafgaand aan de bespreking van de manier waarop Ankersmit zijn oorspronkelijke tekst heeft herzien, eerst richten op de receptie van *Sublime historical experience* en aangeven welke lijnen daarin te onderscheiden zijn.

Hans Kellner begint zijn bespreking van *Sublime historical experience* met het beeld van een commissie die al jaren langs dezelfde lijnen over dezelfde onderwerpen vergadert, terwijl een van de leden zich totaal buiten de consensus van de groep lijkt te bevinden en af toe dingen opmerkt als 'truth has no place in this discussion' of 'where language is, experience is not' (Kellner 2006, 85-86). Kellner wil hiermee de positie van

Ankersmit onder geschiedtheoretici karakteriseren, maar deze is minder excentrisch dan de schets suggereert. De ontwikkeling van zijn denken staat namelijk niet los van meer algemene tendensen op het gebied van de geschiedtheorie. Het onderzoek dat hij in de jaren tachtig verrichtte naar de *narrative logic* van de geschiedschrijving (Ankersmit 1983) sluit duidelijk aan bij de door Hayden White ingezette wending naar het narrativisme, en ook zijn keuze voor de ervaring als object van geschiedtheoretische reflectie kan in een breder kader geplaatst worden. In reactie op de postmoderne deconstructie van de ervaring wordt de laatste jaren steeds nadrukkelijker gezocht naar een pretheoretisch en prediscursief ervaringsbegrip (Ireland 2004; Jay 2005). Ankersmits speurtocht naar de sublieme historische ervaring kan bovendien in verband gebracht worden met de grote belangstelling die binnen en buiten het veld van de geschiedtheorie is opgekomen voor het fenomeen trauma (Ankersmit 2003, 427-432). Daarnaast speelt de problematiek die Ankersmit aan de orde stelt een belangrijke rol in de geschiedfilosofische discussie rond het begrip *presence* die door Eelco Runia (2006) is aangezwengeld: ook Runia zoekt namelijk naar een onbemiddeld contact met het verleden dat volgens hem op onverwachte plaatsen in het heden direct present is.

Kellners beeld van Ankersmit als iemand die zich buiten het kader van de discussie plaatst, is eerder van toepassing op diens verhouding tot het gros van de historici dan op zijn relatie met andere geschiedfilosofen. Illustratief voor de moeizame relatie tussen Ankersmit en de academische geschiedschrijving is de bespreking van zijn opvattingen over de sublieme historische ervaring door Willem Frijhoff, een van de meest vooraanstaande Nederlandse historici. Frijhoff spreekt zijn waardering uit voor Ankersmits 'in zijn rabiate individualiteit toch steeds fascinerende boek', maar leest er ook een frontale aanval in op de professionele geschiedschrijving. De rol van de communicatiegemeenschap van historici, die volgens Frijhoff de voorwaarden schept voor ervaring en betekenisgeving, wordt 'soms wel heel gemakkelijk weggewuifd ten gunste van een romantiserend individualisme' (Frijhoff 2008, 180-181).

In de meer geschiedtheoretisch georiënteerde reacties op Ankersmits boek speelt de kloof tussen diens denkbeelden en de gevestigde praktijk van de

geschiedschrijving een veel minder grote rol. Over het algemeen worden de ideeënrijkdom en de originaliteit van *Sublime historical experience* geprezen, maar er is ook kritiek op de soms moeilijk te doorgronden complexe argumentatie (Chorell 2006, 91, 99). Die complexiteit kan niet los gezien worden van het feit dat Ankersmit zich de paradoxale taak heeft gesteld om in theoretische termen te schrijven over datgene wat in wezen niet gerepresenteerd kan worden (Roth 2007, 66, 70, 73). Harold Mah trekt in het verlengde hiervan de conclusie dat Ankersmit er niet in slaagt om op een zinvolle manier te schrijven over de inhoud van historische ervaringen; volgens hem is Ankersmits sublieme ervaring niets meer dan een 'hollow abstraction' (Mah 2006, 112). De kritiek die in andere besprekingen van *Sublime historical experience* naar voren wordt gebracht, is doorgaans minder vergaand. De inhoud van deze meer welwillende commentaren op Ankersmits boek concentreert zich rond drie nauw met elkaar samenhangende thema's: tijd, identiteit en de aard van de historische ervaring.

Het belangrijkste commentaar, in een uitgebreide recensie van de Nijmeegse geschiedtheoreticus Harry Jansen, is dat *Sublime historical experience* een alternatieve opvatting van tijd impliceert, hoewel tijd in dit boek niet als een centraal thema gepresenteerd wordt (Jansen 2008, 82-85). Elders stelt Ankersmit zelfs dat het de taak van de geschiedbeoefening is om de rol van de tijd 'zo veel mogelijk teniet te doen' (Ankersmit 1990, 123). Jansen probeert deze opvatting te bestrijden door een interpretatie van *Sublime historical experience* te geven waarin de tijdservaring centraal staat. Zijn uitgangspunt daarbij is een onderscheid tussen twee tijdsopvattingen, een objectieve conceptie van tijd waarin tijd gerelateerd wordt aan lineaire opeenvolging en meetbaarheid en een subjectieve tijdsopvatting waarin het gaat om de beleving van de tijd, als samenspel van herinnering, aandacht voor het heden en anticipatie op de toekomst. In *Sublime historical experience* ziet Jansen impliciet een derde tijdsopvatting naar voren komen die de twee andere concepties van tijd overstijgt. Hij sluit hierbij aan op een analyse van Ankersmits eerdere werk op het gebied van de historische ervaring door Veronica Vasterling. Vasterling stelt dat in de historische ervaring de lineaire en meetbare 'klokkentijd' wegvalt en dat daarvoor een authentieke tijdservaring in de plaats komt die zij in navolging van Heidegger de tijd van het 'volle

ogenblik' noemt (Vasterling 2001, 183-186). In *Sublime historical experience* laat Ankersmit zien dat zowel het subject als het object oplossen in de historische ervaring. Volgens Jansen wordt dit een tijdservaring doordat het subject zich hervindt in de traumatische ervaring van het onherstelbare verlies van het verleden, waarmee tegelijkertijd het object van de geschiedschrijving wordt geconstitueerd als iets wat op chronologische afstand van het verleden staat en contextualisering behoeft. Deze tijdservaring noemt Jansen 'nostalgisch-romantisch', mede op basis van Ankersmits uitgesproken voorkeur voor historici als Huizinga en Burckhardt, die afstand nemen van de historicistische nadruk op de continuïteit van historische ontwikkelingen en zich in plaats daarvan richten op het creëren van een beeld van een bepaalde periode en de discontinuïteit in het verleden benadrukken.

Het is de vraag of de interpretatie van de historische ervaring als een tijdservaring werkelijk iets toevoegt aan Ankersmits analyse. De associatie tussen geschiedenis en tijd ligt voor de hand, maar Jansen gebruikt het tijdsbegrip eigenlijk alleen maar voor een herbeschrijving van Ankersmits opvattingen, die geen aansporing inhoudt om het verleden anders te benaderen of er iets anders mee te doen. Jansen brengt de opvattingen van Ankersmit in verband met het werk van Ricoeur, maar spreekt daarbij alleen over diens meer formele analyse van de relatie tussen tijdservaring en geschiedverhaal. De Zweedse historicus Torbjörn Gustafsson Chorell merkt eveneens op dat Ankersmit niet in dialoog treedt met Ricoeur (Chorell 2006, 95). Het gaat Chorell daarbij echter niet zozeer om Ricoeurs opvattingen over tijd, maar om diens visie op de manier waarop traumatische verliezen in een narratieve identiteit moeten worden opgenomen. Ankersmit verwijst in zijn bespreking van het verlies dat inherent is aan de sublieme historische ervaring naar Freuds essay *Trauer und Melancholie*. Volgens hem valt de sublieme dissociatie van het verleden te begrijpen als een vorm van melancholie zoals beschreven door Freud, waarbij het verloren gegane object het subject binnengehaald wordt om er vervolgens weer uit verstoten te worden; het verlies wordt zo niet verwerkt maar omgezet in zelfkritiek (Ankersmit 2005, 341; Ankersmit 2007, 376). In navolging van Ricoeur (2004) stelt Chorell dat we een morele plicht hebben om de verleiding van de melancholie te weerstaan. De gezonde reactie op een verlies is rouw, waardoor de banden

met het verloren gegane object uiteindelijk doorgesneden worden en er een narratieve identiteit groeit die niet onderhevig is aan de spanningen die de melancholische reactie op een verlies met zich meebrengt. Voor Chorell is dit een reden om Ankersmits door melancholie gekleurde opvatting van de historische ervaring te verwerpen. Onze relatie tot het verleden heeft volgens hem niet alleen te maken met gevoelens en stemmingen, maar moet ook als een ethische relatie geanalyseerd worden (Chorell 2006, 96-97, 100).

Jansen en Chorell pleiten voor een andere conceptualisering van de historische ervaring door Ankersmits betoog te verbinden met aangrenzende discussies. John Zammito, die zich ook intensief heeft beziggehouden met eerdere fasen in Ankersmits werk (Zammito 1998 en 2005), richt zich daarentegen vooral op de ambiguïteit die hij waarneemt in Ankersmits begrip van de historische ervaring: 'is it epiphanic (exceptional) or generic (everyday)?' (Zammito 2007, 167). Deze dichotomie tussen alledaagse en exceptionele historische ervaringen doorkruist het onderscheid dat Ankersmit maakt tussen de subjectieve en de sublieme historische ervaring. Zammito formuleert zijn bezwaar in algemene termen, maar het is op beide vormen van historische ervaring van toepassing, zij het op een iets andere manier. De subjectieve historische ervaring neemt Ankersmit in de eerste plaats waar in de door Huizinga beschreven historische sensatie, waarin resten uit het verleden een rechtstreekse ervaring van dat verleden oproepen, los van de contextualisering van de geschiedwetenschap. Daarnaast probeert hij de subjectieve historische ervaring te verduidelijken aan de hand van de reacties die bepaalde objecten uit het verleden bij hem persoonlijk hebben opgeroepen (Ankersmit 2005, 119-128, 263-315; Ankersmit 2007, 114-124, 288-347). In de subjectieve historische ervaring gaat het om individuele gevoelens en stemmingen en een plotselinge onderdompeling in het verleden. Deze vorm van historische ervaring is dus beslist exceptioneel, maar er zit ook een voor veel historici alledaags aspect in de sensatie die wordt opgeroepen door de confrontatie met objecten uit het verleden (Jansen 2008, 80). De sublieme historische ervaring is op een vergelijkbare manier ambigu. Vanwege het traumatische karakter van deze variant van de historische ervaring kan moeilijk van een alledaagse ervaring gesproken worden. Tegelijkertijd bespreekt Ankersmit de sublieme historische

ervaring vooral als een collectieve ervaring, waardoor deze generiek lijkt te worden.

Veel vragen die naar aanleiding van Ankersmits begrip van de historische ervaring zijn gesteld, kunnen herleid worden tot de zojuist geschetste ambiguïteiten. De vraag op welke wijze historische ervaringen vorm kunnen krijgen in de geschiedschrijving (Zammito 2007, 166; Jansen 2008, 80) is beslist relevant als we het hebben over min of meer alledaagse subjectieve historische ervaringen, maar is in verband met de collectieve sublieme historische ervaring een minder zinvolle kritiek omdat Ankersmit die ervaring heel duidelijk verbindt met bepaalde historiografische ontwikkelingen. Hans Kellner ziet in *Sublime historical experience* een poging van Ankersmit om anderen te laten ervaren wat hij zelf heeft ervaren en stelt daarbij de vraag of iemand die ongevoelig is voor de historische ervaring wel overtuigd kan raken door Ankersmits voorstel om op een andere manier naar het verleden en de geschiedschrijving te kijken (Kellner 2006, 98-101). Ook deze vraag heeft primair betrekking op de subjectieve historische ervaring en lijkt minder van toepassing op de collectieve sublieme historische ervaring. De manier waarop Ankersmit de laatste vorm van historische ervaring conceptualiseert, acht Kellner overigens problematisch. Het traumatische identiteitsverlies dat hier een rol speelt, moet volgens hem eerder gezien worden als 'an archetypal event of the collective unconscious' dan als iets wat zich in concrete historische gebeurtenissen aanwijsbaar voltrekt (Kellner 2006, 101). De vraag is echter of in de interpretatie van Kellner de sublieme historische ervaring niet verwaterd is tot psychologisch duidingsmodel en nog wel een ervaring genoemd kan worden. Iets vergelijkbaars speelt in de opmerkingen die Piet Blaas maakt naar aanleiding van *Sublime historical experience* in een artikel over de ontwikkeling van Ankersmits geschied-filosofische opvattingen. Blaas is vooral geïnteresseerd in de sublieme historische ervaring als een breukervaring die belangrijke veranderingen in de historiografie in gang zet. Het kader waarin hij deze ervaring plaatst, is ideeënhistorisch van aard: de breukervaring die ten grondslag ligt aan de heroriëntering van de geschiedschrijving rond 1800 brengt hij in verband met de fundamentele transformatie van politiek-sociale concepten in Kosellecks *Sattelzeit* (Blaas 2006, 386). Ook in deze duiding dreigt de sublieme historische ervaring iets van haar unieke karakter te verliezen.

Ankersmit zegt in de inleiding van zijn boek – en ik ben geneigd dat met hem eens te zijn – dat de analyse van breukervaringen en hun invloed op de ontwikkeling van het historisch besef het onderdeel van zijn betoog is dat het meeste aanleiding geeft om uitgewerkt te worden in verder onderzoek (Ankersmit 2005, 13; Ankersmit 2007, 19). Tegelijkertijd is dit echter ook het deel van zijn studie naar de historische ervaring waar de specifieke aard van die ervaring het meeste gevaar loopt in andere interpretatiekaders uit het zicht te verdwijnen.

In het voorwoord bij de Nederlandse versie van zijn boek, verschenen onder de titel *De sublieme historische ervaring*, geeft Ankersmit aan dat hij deze editie aanzienlijk sterker vindt dan de Engelse (Ankersmit 2007, 9). In de eerste plaats is dit te danken aan een grondige herziening van de eerste twee hoofdstukken. In de Engelse tekst gaat het eerste hoofdstuk volledig over Rorty en het tweede voor een groot deel. Het oordeel dat Ankersmit over Rorty uitspreekt, is ambivalent: aan de ene kant heeft hij grote waardering voor zijn aanval op de vooronderstellingen van de kentheoretische traditie, maar aan de andere kant stelt hij dat Rorty niet ver genoeg gaat omdat er in zijn door Davidson geïnspireerde visie op de relatie tussen taal en werkelijkheid geen ruimte is voor de ervaring. In de Nederlandse tekst is het zwaartepunt van de eerste twee hoofdstukken verschoven. Deze zijn nu minder nadrukkelijk op Rorty gericht: de analyse van diens opvattingen is opgenomen in een bredere bespreking van de verhouding tussen taal en ervaring in het westerse denken. De lange en moeilijk te volgen bespreking van Rorty's relatie tot het historisme is daarbij geschrapt, wat beslist een verbetering is. De nieuwe tekst van het eerste hoofdstuk begint met een korte uiteenzetting over de marginalisering van het ervaringsbegrip in de geschiedenis van de westerse filosofie aan de hand van het recente boek van Martin Jay (2005) over dit onderwerp, gevolgd door een aan Gadamer schatplichtige bespreking van de overgang van verlichting naar romantiek. Ankersmit ziet in de romantiek een wending naar de ervaring optreden waar hij zich nadrukkelijk bij aan wil sluiten. Dat vereist een breuk met de belangrijkste stromingen in het moderne denken, waar volgens hem geen plaats is voor de ervaring. Dit geldt niet alleen voor de in de analytische filosofie

gewortelde kentheorie, maar ook voor het brede spectrum van benaderingen (van structuralisme tot narrativisme en deconstructivisme) dat doorgaans aangeduid wordt als *theory* (Ankersmit 2007, 23-35). Door zijn kritiek op Rorty op deze manier te contextualiseren geeft Ankersmit een andere, meer historiserende kleur aan het eerste hoofdstuk van zijn boek, zonder echter de strekking van zijn betoog wezenlijk te veranderen. Over de belangrijkste toevoeging aan hoofdstuk twee, een bespreking van Goethes kleurenleer, kan hetzelfde gezegd worden. Ankersmit gebruikt Goethes opvatting dat kleurervaringen resistent zijn tegen fixatie in vaste kleurbegrippen als een voorbeeld in zijn speurtocht naar een ervaringsbegrip dat niet in de greep is van het linguïstisch transcendentalisme (Ankersmit 2007, 56-67); hij geeft hiermee echter geen fundamenteel andere richting aan deze speurtocht.

Een verdergaande herziening heeft Ankersmit doorgevoerd in de epiloog van zijn boek. In de Engelse tekst is deze gewijd aan Rousseau en Hölderlin. Ankersmit ziet belangrijke parallellen tussen het contrast dat Rousseau schetst tussen de natuurstaat en de beschaving en de tegenstelling tussen de historische ervaring en de geschiedschrijving. In de natuurstaat hebben we volgens Rousseau een directe toegang tot onszelf en de wereld, terwijl het maatschappelijk leven resulteert in vervreemding en inauthenticiteit. Op een vergelijkbare manier verduistert de geschiedschrijving het onbemiddelde contact met het verleden dat we in de historische ervaring kunnen hebben. Bij Rousseau is er geen weg terug naar de natuurstaat. In Hölderlins roman *Hyperion* ziet Ankersmit echter een ervaring beschreven waarin we aan de vervreemding van ons bestaan kunnen ontsnappen. Wanneer Hyperion, de hoofdpersoon van de roman, Athene bezoekt, ziet hij de vervallen stad van de achttiende eeuw, maar beleeft hij het klassieke Athene. Hier komt volgens Ankersmit het extatische van de subjectieve historische ervaring samen met het gevoel van verlies van de sublieme historische ervaring. Voor Hyperion is de oudheid de natuurstaat, en in zijn *Athen-Erlebnis* wordt deze voor hem toegankelijk (Ankersmit 2005, 369-395).

De toon van de epiloog in de Engelse editie van Ankersmits boek is bij vlagen enigszins lyrisch. Het lijkt erop dat hij zijn lezers nog éénmaal wil laten voelen wat een historische ervaring inhoudt. De Nederlandse

uitgave wordt afgesloten met een epiloog die wat zakelijker van toon is en waarin Ankersmit op een heel andere manier op zijn boek terugblijkt. Hij stelt hier de vraag of wij tegenwoordig niet ‘op het breukvlak van twee eeuwen’ leven, net als in de perioden waarin sublieme historische ervaringen een andere richting aan het historisch besef gaven. Er is in onze tijd echter weinig dat wijst op de getraumatiseerde verhouding tot het verleden die volgens Ankersmit kenmerkend is voor perioden van grote verandering. Wel hebben we de ervaring dat het heden steeds sneller van het verleden vandaan beweegt en dat er minder continuïteit is tussen heden en verleden dan ooit tevoren. De snelheid waarmee allerlei veranderingen zich nu voltrekken, doet volgens Ankersmit niet onder voor het tempo van de geschiedenis ten tijde van bijvoorbeeld de Franse Revolutie, alleen ervaren we deze veranderingen nu anders. Het gaat in onze omgang met het verleden namelijk niet meer om collectiviteiten als een natie of een klasse, het verleden is vooral een zaak van individuele beleving geworden. Nostalgie ligt daarmee op de loer, maar die hoeft niet per se een schadelijke verering van het verleden te zijn. In wat Ankersmit ‘reflectieve nostalgie’ noemt, komt een pijnlijk besef van de afstand tussen heden en verleden naar voren. Deze vorm van nostalgie lijkt op de historische ervaring, maar een belangrijk verschil is dat de reflectieve nostalgie de kloof tussen heden en verleden als gegeven veronderstelt, terwijl in de historische ervaring deze kloof juist ontstaat. Ankersmit licht dit verschil toe door nog eens te kijken naar Huizinga’s notie van de historische ervaring. De ‘historische sensatie’ van Huizinga is geen sublieme breukervaring, maar een ‘historische inhaalervaring’, waarin we naar aanleiding van onbetekenende resten uit het verleden plotseling vaststellen dat het verleden zich van het heden heeft losgemaakt zonder dat we ons bewust zijn geweest van de geleidelijke ontwikkeling die dit heeft veroorzaakt. Conservatieven zijn het meest vatbaar voor dergelijke ‘inhaalervaringen’ omdat zij door hun liefde voor het oude ‘het elastiek van het heden’ het langste willen oprekken. Ook de historische ervaring heeft dus een politieke dimensie, wat volgens Ankersmit geen verbazing mag wekken omdat politiek ‘de alfa en de omega van alle geschiedenis’ is (Ankersmit 2007, 408-421).

In de Nederlandse editie van zijn boek verwijst Ankersmit niet naar de kritiek die op de Engelse versie is uitgeoefend. Maar de richting die hij met zijn herzieningen inslaat, vertoont wel verwantschap met bepaalde lijnen in het commentaar van zijn critici. De nieuwe epiloog gaat primair over de subjectieve historische ervaring. Deze wordt nu, net als de sublieme historische ervaring in de Engelse editie, ingebed in een maatschappelijke context. Kenmerkend voor deze context is een geïndividualiseerde omgang met het verleden en een hang naar nostalgie. De subjectieve historische ervaring wordt opgeroepen door onbetekenende objecten en heeft te maken met een geleidelijke verandering van onze leefwereld zonder dat we ons daarvan bewust zijn geweest. Dit zou geïnterpreteerd kunnen worden als een afzwakking van het door sommige recensenten ter discussie gestelde exceptionele karakter van de subjectieve historische ervaring. De subjectieve historische ervaring lijkt, met andere woorden, alledaagser geworden. Bovendien geeft Ankersmit nu een antwoord op de vraag bij wat voor soort mensen deze categorie ervaringen het meest voor zal komen, namelijk degenen die in politiek opzicht conservatief zijn. Door deze nieuwe analyse van de subjectieve historische ervaring gaat deze meer parallellen vertonen met de sublieme historische ervaring. Beide vormen van historische ervaring worden verbonden aan een specifieke maatschappelijke context en kunnen niet los gezien worden van hun politieke dimensie.

Hiermee komt ook het verschil tussen de subjectieve en de sublieme historische ervaring in een nieuw daglicht te staan. In zijn oorspronkelijke tekst bracht Ankersmit de subjectieve historische ervaring nadrukkelijk in verband met de esthetische ervaring, terwijl hij de sublieme historische ervaring vooral analyseerde in termen van haar traumatische en politieke lading. Dit onderscheid vervaagt echter enigszins, nu ook de subjectieve historische ervaring een politieke houding als achtergrond blijkt te hebben. Belangrijk in de sublieme historische ervaring is dat er een breuk met het verleden optreedt waarvoor de betrokkenen zichzelf verantwoordelijk achten. Ankersmit constateert dit bijvoorbeeld bij historici uit de renaissance als Machiavelli en Guicciardini, die de ongunstige wending van de ontwikkelingen in Italië in het begin van de zestiende eeuw wijten aan de verkeerde adviezen die zij zelf aan de machthebbers hebben gegeven. Iets vergelijkbaars speelt in de reactie van conservatieve

negentiende-eeuwse historici op de Franse Revolutie. Het traumatische gevoel van verlies dat kenmerkend is voor de sublieme historische ervaring impliceert daarmee een notie van *agency*, die in de subjectieve historische ervaring ontbreekt. De sublieme historische ervaring is dus alleen mogelijk op basis van bepaalde ontologische vooronderstellingen over de handelingsruimte van het subject, wat de vraag oproept of deze ervaring wel zo direct en onbemiddeld is als Ankersmit claimt.

Politiek speelt in Ankersmits werk van de laatste jaren een belangrijke rol. Dit is duidelijk zichtbaar in zijn onderzoek naar het concept 'representatie': dit heeft niet alleen een artikelenbundel over historische representatie opgeleverd, maar ook een boek over politieke representatie (Ankersmit 2001 en 2002). In zijn onderzoek naar de historische ervaring lijkt het politieke aspect op het eerste gezicht minder aanwezig te zijn, maar door Ankersmits stellige opmerkingen aan het eind van zijn herziene epiloog krijgt de historische ervaring nadrukkelijker een politieke lading. In een interview uit 2007 zegt Ankersmit dat er beslist een relatie is tussen historische ervaring en politiek, maar dat hij deze nog niet voldoende doordacht heeft (Moskalewicz 2007, 264-265). Dit plaatst het verwijt van Chorell dat Ankersmit onze verhouding tot het verleden niet als een ethische relatie ziet in een ander perspectief. Zowel in de sublieme als in de subjectieve historische ervaring ligt een politiek moment besloten, waardoor ze als ethisch gekleurde verhoudingen tot het verleden beschouwd zouden kunnen worden. Dat roept aan de andere kant echter weer de vraag op of de politiek gekleurde historische ervaring nog wel een onbemiddeld contact met de werkelijkheid is. In wezen vangt Ankersmit in zijn analyse van de politieke dimensie van de historische ervaring het linguïstisch transcendentalisme door een politiek transcendentalisme.

Dit laat zien hoe problematisch het is om over een onbemiddelde ervaring van de historische werkelijkheid te spreken, wat door veel van Ankersmits critici terecht is opgemerkt. Uiteindelijk ontkomt ook Ankersmit in mijn ogen niet aan bepaalde vormen van transcendentalisme. De subjectieve en de sublieme historische ervaring zijn beide geworteld in een politieke houding; het contact met het verleden vindt dus plaats vanuit een normatief perspectief. De sublieme historische ervaring veronderstelt bo-

vendien een notie van *agency* en krijgt daarmee behalve een normatieve basis ook een ontologische mogelijkheidsvoorwaarde. Verder is de maatschappelijke context van belang in ons contact met het verleden. De subjectieve en de sublieme historische ervaringen die Ankersmit beschrijft, zijn reacties op specifieke omstandigheden, zoals de sociaal-politieke transformatie teweeggebracht door de Franse Revolutie of de snelheid waarmee sociaal-culturele veranderingen elkaar in de moderne wereld opvolgen. Eerder dan universele ontsnappingswegen uit de 'gevangenis van de taal' zijn de subjectieve en de sublieme historische ervaring de kern van een specifiek Europees historisch besef. Dat betekent echter niet dat ze daarmee irrelevant zijn geworden in het aanzwellende filosofische debat over de ervaring.

Jacques Bos studeerde geschiedenis, politieke wetenschappen en wijsbegeerte aan de Universiteit Leiden en promoveerde in 2003 aan dezelfde universiteit. Momenteel doceert hij wetenschapsfilosofie (met de nadruk op de filosofie van de geesteswetenschappen) bij de Afdeling Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is hij directeur van het Onderwijsinstituut Wijsbegeerte.

Literatuur

Ankersmit, F.R. (1983) *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*. Den Haag: Martinus Nijhoff Publishers.

Ankersmit, F.R. (1990) 'Over geschiedenis en tijd'. In: Idem *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen: Historische Uitgeverij, 108-124.

Ankersmit, F.R. (2001) *Historical representation*. Stanford: Stanford University Press.

Ankersmit, F.R. (2002) *Political representation*. Stanford: Stanford University Press.

Ankersmit, F.R. (2003) 'Invitation to historians'. In: *Rethinking History* 7, 413-437.

Ankersmit, F.R. (2005) *Sublime historical experience*. Stanford: Stanford University Press.

Ankersmit, F.R. (2007) *De sublieme historische ervaring*. Groningen: Historische Uitgeverij.

Blaas, P.B.M. (2006) 'Op zoek naar een glimp van het verleden. De geschiedfilosofie van Frank Ankersmit'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119, 377-386.

Bos, J. (2006) 'Dichter bij het verleden'. In: *Krisis* 7:4, 66-71. Te raadplegen op: www.krisis.eu/content/2006-4/2006-4-09-bos.pdf

Chorell, T.G. (2006) 'F.R. Ankersmit and the historical sublime'. *History of the Human Sciences* 19:4, 91-102.

Frijhoff, W. (2008) 'De sublieme historische ervaring volgens Frank Ankersmit'. In: *Ons Erfdeel* 51:3, 178-181.

Ireland, C. (2004) *The sub-altern appeal to experience. Self-identity, late modernity, and the politics of immediacy*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Jansen, H. (2008) 'Historische ervaring en tijd. Ankersmits *Sublime historical experience*'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121, 72-85.

Jay, M. (2005) *Songs of experience. Modern American and European variations on a universal theme*. Berkeley: University of California Press.

Kellner, H. (2006) 'Ankersmit's proposal: let's keep in touch'. In: *Clio* 36:1, 85-99.

Mah, H. (2006) 'The predicament of experience'. In: *Modern Intellectual History* 5, 97-119.

Moskalevicz, M. (2007) 'Sublime experience and politics: interview with professor Frank Ankersmit'. In: *Rethinking History* 11, 251-274.

Ricoeur, P. (2004) *Memory, history, forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.

Roth, M.S. (2007) 'Ebb tide'. In: *History and Theory* 46, 66-73.

Runia, E. (2006) 'Presence'. In: *History and Theory*, 45, 1-29.

Vasterling, V. (2001) 'De rechte lijn en de lus'. In: M. Grever en H. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd*. Hilversum: Verloren.

Zammito, J.H. (1998) 'Ankersmit's postmodern historiography: the hyperbole of "opacity"'. In: *History and Theory* 37, 330-346.

Zammito, J.H. (2005) 'Ankersmit and historical representation'. In: *History and Theory* 44, 155-181.

Zammito, J.H. (2007) 'Recensie van F.R. Ankersmit, *Sublime historical experience*'. In: *Journal of Modern History* 79, 166-167.

 De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0).

Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.